

Anna Kołbuk*

Patriotyczne postawy polskich sportowców olimpijczyków w czasie drugiej wojny światowej

Patriotic Attitudes of Polish Olympic Athletes during World War II

Abstract: Sport as a form of organised competition has been a permanent part of culture in different civilisations for centuries. This has also been the case in Poland since the 19th century, when the first sports associations and clubs began to appear under the partitions. Not only did they promote physical development and competitive spirit among young people, but they also made them identify with the enslaved nation and shaped patriotic attitudes. In Poland, which regained independence after World War I, sport became one of the most popular non-commercial spheres of life, unifying various environments, providing emotions and bringing many successes. The culmination of the careers of many athletes was participation in the Olympic Games, considered the largest feast of high-performance sport in the world. Polish representatives (288 in total) took part in eight games in the interwar period. World War II became a time of great patriotism of Polish Olympic athletes. A vast majority of them showed dignity and courage, sometimes sacrificing their own lives: in battles on various fronts, in the resistance movement, in the underground movement, in extermination camps and in public executions. Some of them moved far from occupied Poland due to the war and some remained in exile for the rest of their lives. Some of the Polish Olympic athletes

* Anna Kołbuk (ORCID 0000-0003-0793-9283) – doktor, absolwentka studiów doktorskich na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II, ukończyła filologię polską (UMCS w Lublinie), historię (KUL) oraz studia licencjackie na kierunku filologia angielska (KUL), kontakt: hirundo@onet.eu.

collaborated with German and Soviet occupiers (usually under duress). The athletes also often served their homeland after the war due to their war experience.

Key words: Polish Olympic Athletes, World War II, patriotism, Janusz Kusociński, Józef Noji, Stanisław Marusarz, Halina Konopacka, Eugeniusz Lokajski.

Sport czyli różne, mniej czy bardziej zorganizowane, rodzaje aktywności fizycznej i gier zręcznościowych prowadzone w celu rywalizacji i utrzymania sprawności fizycznej jest od wieków stałą częścią kultury różnych cywilizacji. Już w starożytności popisy siły, wytrzymałości, zręczności i szybkości budziły zainteresowanie publiczności, a zwycięzcy zawodów takich jak greckie igrzyska olimpijskie czy rzymskie wyścigi rydwanów lub walki gladiatorów cieszyli się wielką popularnością¹. Średniowieczne turnieje rycerskie, późniejsze popisy siłaczy, występy cyrkowych akrobatów i wyścigi konne mogą być uznane za ich swoistą kontynuację. Narodziny nowoczesnego sportu, rozumianego jako formy rekreacji i zorganizowanej rywalizacji, nastąpiły w drugiej połowie XIX w. Miało to związek ze zmianami społecznymi zachodzącymi w tym czasie w Europie i Ameryce Północnej, które powoli przeniosły się także na inne kontynenty. Chodziło głównie o zagospodarowanie czasu wolnego robotników przemysłowych i tworzącej się klasy średniej. Zauważono, że ludzie sprawni fizycznie są zazwyczaj wydajniejsi w pracy, a także lepiej przygotowani do ewentualnych działań wojennych. Wtedy sformułowano pierwsze reguły rywalizacji sportowej, pojawiły się też pierwsze kluby, organizowano także amatorskie i zawodowe rozgrywki w różnych dyscyplinach². Zaczęto również zauważać i doceniać wychowawczą i kulturową rolę sportu. Podkreślano, że regularna aktywność fizyczna sprzyja integracji i tworzeniu więzi pomiędzy ludźmi i grupami społecznymi, wzmacnia identyfikację ze środowiskiem (klubem, grupą zawodową, miejscowością, krajem, narodem). Akcentowano pozytywny wpływ

1 S. G. Miller, *Starożytni olimpijczycy*, tłum. I. Żółkowska, Warszawa 2006, s. 45–84, 107–121; M. Grant, *Gladiatorzy*, Łódź 1987, s. 25–28; N. Davies, *Europa. Rozprawa historyka z historią*, tłum. E. Tabakowska, Kraków 1998, s. 212–213.

2 N. Davies, *Europa*, s. 828; W. Lipoński, *Historia sportu*, Warszawa 2012, s. 396–420.

uprawiania sportu poprzez kształtowanie takich wartości i zachowań jak szacunek do rywali, uczciwa walka (*fair play*), sumienność, lojalność, umiejętność planowania i przewidywania, punktualność, dbałość o zdrowie i higienę, a także współpraca z innymi. Wszystkie te cechy zawsze sprzyjają lepszemu funkcjonowaniu jednostki w społeczeństwie³.

W Polsce międzywojennej sport nie tylko był obecny, ale i odgrywał znaczącą rolę. Dla obywateli, państwa odrodzonego po ponad stuletniej niewoli, stał się jedną z najbardziej popularnych sfer życia. W przeciwieństwie do takich dziedzin jak sztuka, nauka czy edukacja nie stawał szczególnych ograniczeń zarówno dla chcących go uprawiać, jak i dla kibiców. Sprzyjał identyfikacji narodowej i kształtowaniu postaw patriotycznych wśród młodych ludzi. Kluby i stowarzyszenia sportowe istniały czy były tworzone w większych i mniejszych miejscowościach, w środowiskach robotniczych, inteligentkich, akademickich, wojskowych, policyjnych, czasem też wyznaniowych czy narodowościowych. Należy przy tym pamiętać, że niemal cała działalność i aktywność sportowa miała w tamtym czasie charakter amatorski i wolny od komercji: sportowcy nie otrzymywali wynagrodzenia za swoje występy – uczyli się, studiowali lub wykonywali różne zawody, a większość działaczy i trenerów pracowała społecznie. Kluby i stowarzyszenia często dbały nie tylko o sprawność sprzyjającą sukcesom sportowym, lecz również o rozwój intelektualny – powstawały przy nich sekcje oświatowe, biblioteki, czasem chóry i orkiestry⁴. Początki zorganizowanego sportu na ziemiach polskich wiążą się z austriacką autonomiczną Galicją w drugiej połowie XIX w. Dzięki swobodzie zakładania stowarzyszeń oraz ustawie z 1869 r., wprowadzającej obowiązkową naukę gimnastyki w szkołach ludowych i seminariach nauczycielskich, zaczęły rozwijać się towarzystwa gimnastyczne, w tym ruch sokolski. Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” rozpoczęło działal-

3 A. Chwalba, *Historia powszechna. Wiek XIX*, Warszawa 2009, s. 184–189; W. Jastrzębski, *Historia kultury fizycznej*, Bydgoszcz 2005, s. 55–61; S. Kot, *Historia wychowania. Od starożytnej Grecji do połowy wieku XVIII*, wyd. 3, Warszawa 1996, s. 362.

4 E. Małolepszy, *Polityka władz II Rzeczypospolitej wobec wychowania fizycznego i sportu na wsi*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie”, Seria: Kultura Fizyczna, 6 (2005) s. 57–65; L. Szymański, *Sport w polityce II Rzeczypospolitej*, w: *Logos i etos polskiego olimpizmu*, red. J. Lipiec, Kraków 1994, s. 489–498; *Zarys historii sportu w Polsce 1867–1997*, red. J. Gaj, B. Woltmann, Gorzów Wielkopolski 1999, s. 26–60.

ność w Galicji, biorąc za wzór podobną organizację funkcjonującą w Czechach. Do końca stulecia powstały „gniazda sokole” we Lwowie, Przemyślu, Tarnopolu, Tarnowie z sekcjami gimnastyki, jeździectwa, wioślarstwa i kolarstwa⁵. Wkrótce ten ruch przeniósł się do zaboru pruskiego i na Śląsk, a po 1905 r. i serii ukazów liberalizujących politykę caratu wobec Polaków także na teren zaboru rosyjskiego⁶. Do najwcześniej powstałych na ziemiach polskich organizacji o charakterze sportowym, a początkowo raczej sportowo-towarzyskim i nieco elitarnym, należały Warszawskie Towarzystwo Wioślarskie i Warszawskie Towarzystwo Cyklistów. Organizacje te oraz tworzone kluby akademickie, a także założony później w zaborze austriackim paramilitarny gimnastyczno-strzelecki „Strzelec” miały za zadanie kształtować rozwój fizyczny swoich członków, rozwijać zainteresowanie sportem w społeczeństwie oraz umacniać polski patriotyzm⁷. Powstały też pierwsze kluby piłkarskie we Lwowie (Pogoń), Krakowie (Cracovia), Warszawie (Legia). W pierwszym roku istnienia odradzającej się Polski utworzono związki sportowe wielu dyscyplin i Polski Komitet Olimpijski. Formowanie granic państwa i wybuch wojny polsko-bolszewickiej spowolniły rozwój życia sportowego, uniemożliwiając wysłanie polskich sportowców na Igrzyska Olimpijskie w Antwerpii. Fakt masowego udziału już zaprzysiężonych niedoszłych olimpijczyków w wojnie z Sowietami dobitnie świadczył o jednoznacznie ukształtowanej postawie patriotycznej tych młodych ludzi⁸. Znaczący rozwój popularności sportu w międzywojennej Polsce był niewątpliwie jednym z naj-

5 K. Hądzelek, *Wychowanie fizyczne i sport na ziemiach polskich przed odzyskaniem niepodległości*, „Wychowanie Fizyczne i Sport”, 1993, nr 4, s. 5–13; L. Mroczka, *Społeczne aspekty rozwoju kultury fizycznej w Galicji*, „Wychowanie Fizyczne i Sport”, 1997, nr 3, s. 102–113.

6 Z. Pawluczuk, *Rola ruchu sokolskiego w powstaniu harcerstwa na ziemiach polskich*, „Prace Naukowe Akademii im. J. Długosza w Częstochowie”, Seria: Kultura Fizyczna, 9 (2010) z. 9, s. 25–41; M. Ponczek, *Geneza i rozwój Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Zagłębiu Dąbrowskim 1905–1935*, Katowice 1992, s. 25–43; T. Powidzki, *Sokół Wielkopolski w dążeniu do niepodległości. Z dziejów Związku Sokółów Polskich w Państwie Niemieckim*, Poznań 1934, s. 26–35.

7 R. Gawkowski, *Encyklopedia klubów sportowych Warszawy i jej najbliższych okolic w latach 1918–1939*, Warszawa 2007, s. 219–222, 225–228; M. Wiśniewska, *Związek Strzelecki (1910–1939)*, Warszawa 2010, s. 36–40.

8 *Zarys historii sportu w Polsce 1867–1997*, s. 26–60; J. Gaj, K. Hądzelek, *Dzieje kultury fizycznej w Polsce*, Poznań 1997, s. 5–75.

jaśniejszych elementów polskiego życia codziennego w tamtym niełatwym czasie. Zainteresowanie sportem (czynne lub bierne) było powszechne – niezależnie od miejsca zamieszkania, wykształcenia, statusu materialnego, płci, pochodzenia etnicznego, przekonań religijnych czy poglądów politycznych. Różnego rodzaju zawody odbywały się nawet w niewielkich miejscowościach. W 1921 r. w kraju było jedynie około 70 tys. zarejestrowanych sportowców (na 27,1 mln mieszkańców), a w 1938 r. już 352 tys. (na 34,8 mln obywateli)⁹. Powstawała infrastruktura: boiska, hale, pływalnie i inne elementy bazy szkoleniowej i miejsca przeprowadzania zawodów. Na wzrost popularności sportu, zjawiska jeszcze względnie młodego, znaczny wpływ miały media: prasa i radio. Dzięki podawanym tam informacjom odnoszący sukcesy, szczególnie na arenie międzynarodowej, polscy sportowcy stawali się współczesnymi herosami (idolami) i wzorami do naśladowania przede wszystkim dla młodzieży¹⁰.

Sportowcy wyczynowi w międzywojennej Polsce zanotowali sporo sukcesów, w tym niekiedy spektakularnych, zarówno w sportach olimpijskich, jak i nieolimpijskich. Szczególnie wyróżniali się uprawiający takie dyscypliny jak: lekkoatletyka, jeździectwo, narciarstwo, piłka nożna, szermierka, boks, wioślarstwo, kolarstwo, a także sporty lotnicze, tenis i szachy. Sukcesy lekkoatletyczne to przede wszystkim złote medale olimpijskie: dyskobolki Haliny Konopackiej (1928), biegacza długodystansowca Janusza Kusocińskiego (1932) i biegaczki sprinterki Stanisławy Walasiewicz (1932). Olimpijskimi medalistkami były też lekkoatletki: Jadwiga Wajs i Maria Kwaśniewska. Sport jeździecki, uprawiany w wojskowych klubach przez czynnych oficerów, pobudzał wyobraźnię Polaków, tradycyjnie bardzo szanujących kawalerię i kochających konie. Polscy jeźdźcy przywozili medale z prawie każdej międzynarodowej imprezy hippicznej, w tym cztery z igrzysk olimpijskich, zdobyte przez Adama Królikiewicza, Karola Rómmla, Kazimierza Szoslanda. Wybitnymi jeźdźcami byli też Henryk

9 U. Kowieska, *Działalność związków zawodowych w dziedzinie kultury fizycznej w okresie II Rzeczypospolitej*, „Wychowanie Fizyczne i Sport”, 1993, nr 4, s. 159–179; S. Zaborniak, I. Pezdan, A. Rejman, *Kultura fizyczna w środowisku żydowskim na świecie i w Polsce w latach 1896–1949*, w: *Miscellanea z dziejów kultury fizycznej*, red. A. Nowakowski i S. Zaborniak, Rzeszów 2003, s. 52–68.

10 W. Lipoński, *Sport*, w: *Polska na tle procesów rozwojowych Europy w XX wieku*, red. S. Sierpowski, Poznań 2002, s. 202–228; L. Szymański, *Sport w polityce II Rzeczypospolitej*, s. 489–498.

Dobrzański (legendarny major „Hubal”¹¹) i Tadeusz Komorowski (późniejszy dowódca Armii Krajowej). Szermierka z kolei była uznawana za sport typowo polski, a jednocześnie elitarny, nawiązujący do tradycji rycerskich i szlacheckich, uprawiana była głównie przez przedstawicieli inteligencji. Olimpijskie występy szermierzy przyniosły Polakom dwa brązowe medale. Swoistym przeciwieństwem tych elitarnych sportów były dyscypliny masowe, otwarte na ludzi o różnym wykształceniu i zamożności. Na meczach futbolowych, nawet w niewielkich miejscowościach, pojawiały się tłumy kibiców w różnym wieku, a tuż przed wybuchem wojny piłkę nożną uprawiało ok. 120 tys. młodych mężczyzn zrzeszonych w blisko 900 klubach w całym kraju¹². Narodowa kadra piłkarska wzięła udział w berlińskich igrzyskach olimpijskich w 1936 r. i mistrzostwach świata we Francji dwa lata później – do historii przeszła honorowa porażka w walce z Brazylią (5:6) i cztery bramki Ernesta Wilimowskiego¹³, wówczas bohatera narodowego, kilka lat później uznanego za zdrajcę z powodu występów w barwach klubów hitlerowskich Niemiec. Polscy bokserzy wprawdzie nie zdobyli medali, startując na igrzyskach olimpijskich, ale odnosili wiele sukcesów na innych zawodach¹⁴. Podobnie było z narciarzami. Bardzo popularne były w Polsce międzywojennej kolarstwo i wioślarstwo. To kolarze zdobyli pierwszy medal dla Polski na igrzyskach w Paryżu w 1924 roku¹⁵. Także żeglarstwo, kajakarstwo i hokej na lodzie cieszyły się znaczną popularnością, a nasz kraj regularnie wysyłał, z różnym wprawdzie skutkiem, przedstawicieli tych dyscyplin na międzynarodowe zawody. Ze sportów nieolimpijskich chlubę

11 T. Jurga, *Obrona Polski 1939*, Warszawa 1990, s. 761; C. Leżeński, L. Kukawski, *O kawalerii polskiej XX wieku*, Wrocław 1991, s. 66; W. Pruski, *Dzieje konkursów hipicznych w Polsce*, Warszawa 1982, s. 70–71, 77–81, 94; W. Stępiński, *Chwała olimpijczykom 1939–1945*, Warszawa 1968, s. 35–39; R. Wryk, *Sport olimpijski w Polsce 1919–1939. Biogramy olimpijczyków*, Poznań 2006, s. 79–80.

12 J. Hałys, *Polska piłka nożna*, Kraków 1980, s. 785–786; W. Lipoński, *Sport*, s. 202–228.

13 A. Gowarzewski, *Mistrzostwa Polski. Ludzie (1918–1939). 100 lat prawdziwej historii*, Katowice 2017, s. 246; D. Matyja, *Encyklopedia gwiazd polskiego sportu*, Warszawa 2011, s. 143; B. Snoch, *Górnośląski leksykon biograficzny. Suplement do wydania drugiego*, Katowice 2006, s. 123.

14 I. Kurzyński, *Boks polski. Tysiąc wspaniałych*, t. 2, Warszawa 2004, s. 77–79.

15 B. Tuszyński, *Pierwszy medal dla Polski*, w: *Poczet olimpijczyków polskich*, Warszawa 1984, z. 1, s. 15–24; R. Wryk, *Szymczyk Franciszek Ksawery (1892–1976)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 50, red. A. Romanowski, Warszawa–Kraków 2015, s. 229–230.

Polsce przynosiły tenisowe wyczyny Jadwigi Jędrzejowskiej¹⁶. Osiągnięcia polskich inżynierów lotnictwa i pilotów także wzbudzały zainteresowanie rodaków. Do najwybitniejszych należeli Franciszek Żwirko i Stanisław Wigura, zwycięzcy zawodów samolotów turystycznych Challenge w sierpniu 1932 r., którzy zginęli w katastrofie swojego samolotu zaledwie dwa tygodnie po największym sukcesie w karierze¹⁷. Szczególną pozycję w przedwojennej historii sportów i gier zajmowały szachy. Druga Rzeczypospolita była jedną z szachowych potęg, o czym świadczyło zdobycie przez jej reprezentantów złotego medalu na olimpiadzie szachowej w Hamburgu w 1930 r. W składzie tej reprezentacji grały osoby pochodzenia polskiego, żydowskiego i niemieckiego¹⁸. Wieloetniczność, odzwierciedlająca wielonarodowy skład ludności międzywojennej Polski, występowała także w reprezentacji piłkarskiej, bokserskiej, pływackiej czy lekkoatletycznej. Jeszcze inną charakterystyczną cechą przedwojennego sportu była wszechstronność części atletów, spowodowana stosunkowo niskim poziomem kwalifikującym do startu, który mógł osiągnąć niemal każdy młody i zdrowy człowiek. Najślawniejszym multiatletą był Wacław Kuchar, uprawiający z sukcesami lekkoatletykę, piłkę nożną, hokej na lodzie i łyżwiarstwo¹⁹.

Ukoronowaniem kariery wielu polskich międzywojennych sportowców był udział w igrzyskach olimpijskich. Reprezentowanie swojego ojczystego kraju, w stroju z Białym Orłem, w zawodach odbywających się raz na cztery lata i cieszących się wówczas największym prestiżem na świecie, było znacznym wyróżnieniem dla młodych, utalentowanych, ambitnych i pracowitych ludzi. Zostanie olimpijczykiem oznaczało wejście do elity najlepszych sportowców amatorów swojego kraju, a także, z racji ciągle jeszcze niewielkiej liczby państw uczestniczących w zawodach, do wąskiego grona najlepszych atletów świata. Start w igrzyskach był zarówno prestiżowym wyróżnieniem, jak i wielkim przeżyciem osobistym. Polscy sportowcy po raz pierwszy wzięli udział

16 *Mała encyklopedia sportu*, red. K. Handzelek, t. 1: A-K, Warszawa 1984, s. 239–240; J. Jędrzejowska, K. Gryzewski, *Urodziłam się na korcie*, Warszawa 1971, s. 78–83, 95–98.

17 J. Konieczny, T. Malinowski, *Mała encyklopedia lotników polskich*, t. 1, Warszawa 1983, s. 184–186, 194–199.

18 S. Gawlikowski, *Arcymistrzowie. Złota era polskich szachów*, Warszawa 2016, s. 25–26, 52–53.

19 R. Wryk, *Sport olimpijski w Polsce*, s. 197–201.

zawodach olimpijskich w 1924 r. w Chamonix i w Paryżu. W latach 1924–1936 w zimowych i letnich igrzyskach olimpijskich wystartowało w sumie 288 polskich sportowców²⁰ (w tym 19 kobiet). Najmłodszą polską uczestniczką igrzysk była gimnastyczka Matylda Ossadnik – w 1936 r. miała 19 lat, a najstarszym uczestnikiem, także w 1936 r., był strzelec – brązowy medalista Władysław Karaś, który miał wówczas 43 lata. 34 polskich sportowców wystąpiło na przedwojennych igrzyskach więcej niż raz. Rekordzistą był szermierz Adam Papée, który wystartował na czterech kolejnych igrzyskach²¹.

Druga wojna światowa była czasem wielkiej próby patriotyzmu polskich olimpijczyków. Zdecydowana większość przeszła ją godnie i odważnie, czasem składając najwyższą ofiarę – własne życie, inni starali się tylko przeżyć, bardzo nieliczni, bardziej pod przymusem, a rzadko dobrowolnie, kolaborowali z niemieckim lub sowieckim okupantem. Sześcioro uczestników i uczestniczek igrzysk olimpijskich zmarło jeszcze przed wybuchem wojny, a o poolimpijskich losach siedmiu kolejnych brakuje informacji²². Spośród żyjących 1 września 1939 r. (275 osób): 51 urodziło się przed 1900 r. czyli w momencie wybuchu wojny miało ok. 40 lub więcej lat, trzydziestolatkowie, czyli urodzeni w latach 1900–1910, stanowili najliczniejszą grupę – aż 138 osób, dwudziestoparolatków było 56. Oznaczało to, że w momencie wybuchu wojny byli w wieku uprawniającym do mobilizacji w służbie liniowej lub pomocniczej. Latem 1939 r. zmobilizowano do polskiej armii 106 dawnych olimpijczyków, z których pięciu poległo, a dwóch zaginęło bez wieści. Najwybitniejszym olimpijczykiem wśród poległych w kampanii wrześniowej był lekkoatleta Antoni Cejzik, który zginął na początku września 1939 r. pod Zaborowem²³. 18 uczestników kampanii wrześniowej znalazło się

20 H. Rechowicz, *Wewnętrzne i międzynarodowe znaczenie uczestnictwa Polski w igrzyskach olimpijskich*, w: *Logos i etos polskiego olimpizmu*, red. J. Lipiec, Kraków 1994, s. 449–456; M. Słoniewski, *Zarys działalności polskiego ruchu olimpijskiego w latach 1919–1939*, Warszawa 1990, s. 94–96.

21 A. Pawlak, *Olimpijczycy – polscy sportowcy w latach 1924–1998*, Kraków 2000, s. 191; A. K. Kunert, *Słownik biograficzny konspiracji warszawskiej 1939–1945*, t. 1, Warszawa 1987, s. 94; M. Łuczak, *Szermierka w Polsce w latach 1945–1989*, Poznań 2002, s. 13–15; R. Wryk, *Sport olimpijski w Polsce*, s. 298–301.

22 A. Pawlak, *Biograficzny konterfekt polskiego olimpijczyka*, w: *Logos i etos polskiego olimpizmu*, red. J. Lipiec, Kraków 1994, s. 593–598.

23 R. Wryk, *Olimpijczycy Drugiej Rzeczypospolitej*, Poznań 2015, s. 171–172.

w obozach jenieckich: oflagach dla oficerów lub stalagach dla podoficerów i szeregowców (sześciu brało aktywny udział w organizacji życia sportowego i kulturalnego jeńców, między innymi w tzw. jenieckiej olimpiadzie w 1944 r.). Jeden z jeńców, kawalerzysta Józef Trenkwald, pochodzenia austriacko-niemieckiego, przebywający w oflagu VIIA Murnau w Bawarii, odmówił podpisania volkslisty i przyjęcia niemieckiego obywatelstwa w zamian za uwolnienie. Na szczęście dla niego nie spotkały go żadne dalsze konsekwencje tej odmowy. Po wyzwoleniu obozu wiosną 1945 r. wyjechał do Włoch, gdzie wstąpił do 2. Korpusu Polskiego, w którym służył aż do demobilizacji w 1947 roku²⁴. Dziewięciu polskich sportowców oficerów, policjantów i urzędników służby cywilnej trafiło do sowieckiej niewoli, zostali wywiezieni do obozów w Kozielsku lub Starobielsku, a następnie zostali rozstrzelani w Katyniu, Charkowie lub na moskiewskiej Łubiance²⁵. Cztery osoby pełniły we wrześniu 1939 r. zadania inne niż bezpośrednia walka zbrojna (ochrona dóbr, służba pozaliniowa). Najtrudniejszą misję wypełniła olimpijka Halina Konopacka, która we wrześniu 1939 r. aktywnie pomagała swojemu mężowi, Ignacemu Matuszewskiemu, byłemu szefowi wywiadu i byłemu ministrowi skarbu, w ewakuacji 75 ton złota Banku Polskiego przez Rumunię, Turcję i Syrię do Francji²⁶.

W działalności konspiracyjnej w okupowanej Polsce (wojskowej, wywiadowczej, sabotażowej, sportowej) w ramach Związku Walki Zbrojnej-Armii Krajowej czy mniejszych organizacjach ruchu oporu było zaangażowanych 28 olimpijczyków. Do najbardziej znanych należał lekkoatleta Janusz Kusociński, który walczył już w kampanii wrześniowej, podczas której został dwukrotnie ranny. W czasie pierwszych miesięcy okupacji pracował jako kelner w barze „Pod kogutem” na warszawskim Śródmieściu, nazywanym też gospodą sportowców, ponieważ

24 W. Pruski, *Dzieje konkursów hipicznych w Polsce*, s. 52, 72, 95, 102–103, 121–123, 305, 307; R. Wryk, *Sport olimpijski w Polsce*, s. 391–392.

25 B. Tuszyński, *Przerwany bieg. Sportowcy z Kozielska, Ostaszkowa i Starobielska*, Warszawa 1993, s. 15–18; tenże, *Księga sportowców polskich ofiar II wojny światowej 1939–1945*, Warszawa 1999, s. 25–26, 288–292.

26 Z. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków 1924–1998*, Warszawa 1999, s. 232; A. Pawlak, *Olimpijczycy – polscy sportowcy w latach 1924–1998*, Kraków 2000, s. 123; W. Rojek, *Odyseja skarbu Rzeczypospolitej. Losy złota Banku Polskiego 1939–1950*, Kraków 2000, s. 34, 65; R. Wryk, *Akademicki Związek Sportowy 1908–1939*, Poznań 1990, s. 204–206; tenże, *Sport olimpijski w Polsce*, s. 169–172.

niemal całą obsługę stanowiły właśnie osoby przed wojną występujące na zawodach w różnych dyscyplinach sportowych. Równolegle zaangażował się konspirację – od grudnia 1939 r. do marca 1940 r. działał w podziemnej Organizacji Wojskowej „Wilki” i kolportował nielegalną prasę. Został aresztowany przez Gestapo, był więziony na Pawiaku, a 20 czerwca tegoż roku został wywieziony do Palmir pod Warszawą i następnego dnia rozstrzelany²⁷. Mistrz olimpijski pięcioboista i wioślarz Franciszek Koprowski należał do tej grupy sportowców, która miała więcej szczęścia w działalności konspiracyjnej. We wrześniu 1939 r. został wysłany z misją kurierską do Kopenhagi. Następnie służył w wojsku polskim we Francji i w Wielkiej Brytanii. W 1943 r. został przerzucony do Polski jako cichociemny. Działał w wileńskim ośrodku wywiadowczym AK. Po aresztowaniu przez Gestapo zdołał zbiec. Później działał w partyzantce – w marcu 1944 r. objął dowództwo 6. Wileńskiej Brygady AK, dowodząc w operacji „Ostra Brama”²⁸.

W walkach na różnych frontach (od Francji i Wielkiej Brytanii, Belgii i Holandii po Afrykę i Włochy), w polskich, francuskich czy brytyjskich mundurach, uczestniczyło 21 dawnych olimpijczyków w szeregach Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich, 2. Korpusu Polskiego, 1. Dywizji Pancerniej, dywizjonów lotniczych i marynarce wojennej. Jeden z barwniejszych wojennych życiorysów miał skoczek narciarski Andrzej Marusarz. Zagrożony aresztowaniem jesienią 1939 r. w rodzinnym Zakopanem, przedostał się przez Słowację, Węgry i Jugosławię do Grecji. Tam zaokrętował się na polski statek jako palacz, a po jego storpedowaniu przez Niemców w pobliżu oblężonego Tobruku, został uratowany przez jednostkę aliancką, służył w marynarce wojennej, handlowej i pasażerskiej. Pływał jako sternik w alianckich wojennych konwojach, między innymi do Murmańska, a także na statkach, które wzięły udział w inwazji na Afrykę Północną, Sycylię, Włochy i w operacji Overlord – lądowaniu alianców w Normandii²⁹. Z kolei wioślarz i architekt Jerzy Skolimowski, uczestnik

27 Z. Głuszek, *Polscy olimpijczycy 1924–1984*, Warszawa 1988, s. 276–277; tenże, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 252; K. Toporowicz, Janusz Kusociński, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 16, red. E. Rostworowski, Wrocław 1971, s. 301–302.

28 R. Korab-Żebryk, *Franciszek Koprowski*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 14, red. E. Rostworowski, Wrocław 1969, s. 23–25.

29 Z. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 270; A. Pawlak, *Olimpijczycy*, s. 167; W. Szatkowski, *Od Marusarza do Małysza 1923–2002*, Kraków 2004, s. 52–58.

kampanii wrześniowej, uciekł z węgierskiego więzienia i zdołał przedostać się do Francji. Po niemieckiej inwazji na ten kraj udał się do neutralnej Szwajcarii, gdzie został internowany. Latem 1941 r. uciekł stamtąd i trafił do Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich. Brał udział w bitwie o Tobruk w 1941 r., a latem 1942 r. nadzorował budowę obozów tymczasowych dla polskich uchodźców na Bliskim Wschodzie. Następnie jako oficer wywiadu (MI-6) działał na Bałkanach i na wyspach greckich, m.in. zorganizował ucieczkę 120 Polaków ze Śląska i Pomorza, zmuszonych do służby na niemieckich okrętach, do 2. Korpusu Polskiego we Włoszech³⁰. W Powstaniu Warszawskim, największym wystąpieniu zbrojnym ruchu oporu w okupowanej Europie, w różnych oddziałach walczyło jako żołnierz lub służyło jako sanitariuszki 14 olimpijczyków (3 poległo, 2 zostało zamordowanych podczas „rzezi na Woli”, a 2 znalazło się w obozach jenieckich). Najbardziej znanym sportowcem, uczestnikiem Powstania, był lekkoatleta Eugeniusz Lokajski. Walczył on w kampanii wrześniowej, następnie dostał się do niewoli sowieckiej, ale z niej uciekł. Z kolei przedarł się do Warszawy, gdzie początkowo pracował jako robotnik. W 1942 r. otworzył zakład fotograficzny, był też wykładowcą tajnego nauczania i nauczycielem gimnastyki, co było konspiracyjną kontynuacją przedwojennej kariery zawodowej. W styczniu 1944 r. został zaprzysiężony do szeregów AK. Zginął w Powstaniu Warszawskim (w zbombardowanej kamienicy) jako dowódca plutonu prowadzący jednocześnie dokumentację fotograficzną walk³¹. Po upadku Powstania niektórzy jego uczestnicy trafili do niewoli, na przykład bokser olimpijczyk Jan Ertmański ostatnie miesiące wojny spędził w niemieckich obozach koncentracyjnych w Dachau i Buchenwaldzie³².

W czasie okupacji 23 polskich olimpijczyków zostało aresztowanych za aktywność konspiracyjną, w wyniku prowokacji lub w łapankach, część wypuszczono, ale 12 trafiło do niemieckich obozów koncentracyjnych, 1 – do obozu pracy, 4 – na roboty przymusowe, a 2 sportowców żydowskiego pochodzenia – do gett.

30 Z. Głuszek, *Polscy olimpijczyki*, s. 372; tenże, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 321; A. Pawlak, *Olimpijczyki*, s. 230; R. Wryk, *Akademicki Związek Sportowy*, s. 267–270.

31 Z. Głuszek, *Polscy olimpijczyki*, s. 287–288; A. K. Kunert, *Słownik biograficzny konspiracji warszawskiej*, s. 111–112; A. Pawlak, *Olimpijczyki*, s. 154; K. Toporowicz, *Eugeniusz Lokajski*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 17, red. E. Rostworowski, Wrocław 1972, s. 532–533.

32 Z. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 185; A. Pawlak, *Olimpijczyki*, s. 66.

Do najbardziej znanych ofiar wojennego niemieckiego terroru należał lekkoatleta Józef Noji. W czasie okupacji pracował jako tramwajarz. Dwukrotnie odrzucił propozycję podpisania volkslisty w zamian za przywileje. Włączył się w działalność konspiracyjną. We wrześniu 1940 r. został aresztowany przez Gestapo i umieszczony w niemieckim więzieniu na Pawiaku. W lipcu wywieziono go do niemieckiego obozu koncentracyjnego Auschwitz, gdzie pracował w obozowej stolarni. W lutym 1943 r. za próbę przemycenia grypsu został skazany na śmierć i rozstrzelany³³. W tym samym obozie w 1944 r. zmarł Bronisław Czech, narciarz, pilot szybowcowy i ratownik Tatrzańskieo Ochotniczego Pogotowia Ratunkowego, aresztowany cztery lata wcześniej za działalność jako tzw. kurier tatrzański, eskortujący ludzi i przesyłki z okupowanej Polski na Węgry³⁴. Stanisław Marusarz również był jednym z kurierów. Do historii polskiego ruchu oporu przeszedł jego skok z okna więzienia na Montelupich w Krakowie w 1940 r. Dwukrotnie uniknął rozstrzelania, za drugim razem po wkroczeniu Niemców na Węgry, gdzie pod zmienionym nazwiskiem trenował węgierskich skoczków³⁵. Bardzo dramatyczny był też los wybitnego olimpijczyka, boksera Antoniego Czortka od 1943 r. do stycznia 1945 r. więźnia niemieckiego obozu koncentracyjnego Auschwitz, którego zmuszono do toczenia pokazowych walk, w tym o swoje życie z esesmanem³⁶. Zapaśnik Ryszard Błażyca został zesłany na przymusowe roboty w głąb III Rzeszy za odmowę trenowania zawodników niemieckiego klubu³⁷.

Szczególnym rodzajem oporu przeciw okupantowi była konspiracja sportowa: rozgrywanie nielegalnych meczów piłkarskich czy innych zawodów, organizowanie treningów i zawodów w obozach jenieckich. W tego rodzaju działalność było zaangażowanych 15 polskich olimpijczyków, m.in. piłkarska legenda

33 B. Tuszyński, H. Kurzyński, *Od Chamonix do Vancouver. Leksykon olimpijczyków polskich 1924–2010*, Warszawa 2010, s. 445; R. Wryk, *Sport olimpijski w Polsce*, s. 282–284.

34 Z. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 174; T. Olszewski, *Bronisław Czech (1908–1944) – ponadczasowy wzór człowieka i sportowca*, „Kultura Fizyczna” 2005, nr 1–2, s. 6–9; W. H. Paryski, *Stanisław Marusarz*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 20, Warszawa–Kraków 1975, s. 91.

35 Z. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 270; 6–9; A. Pawlak, *Olimpijczycy*, s. 167; W. Szatkowski, *Od Marusarza*, s. 46–52, 59–62, 65–73.

36 Z. Głuszek, *Polscy olimpijczycy*, s. 175; B. Tuszyński, *Za cenę życia. Sport Polski Walczącej 1939–1945*, Warszawa 2006, s. 16–18.

37 R. Wryk, *Olimpijczycy Drugiej Rzeczypospolitej*, s. 148; A. Głaz, J. Lipski, i in., *Historia polskich zapasów 1922–2012*, Warszawa 2012, s. 254.

Henryk Martyna³⁸, piłkarz i lekarz Stanisław Cikowski³⁹ udzielający pomocy medycznej „nielegalnym futbolistom” w Krakowie, wioślarz i hokeista Henryk Niezabitowski⁴⁰, jeden z organizatorów jenieckiej olimpiady w Oflagu IID Gross-Born w 1944 r., czy Kazimierz Laskowski⁴¹, szermierz organizujący w oflagu zawody bokserskie i szkolenia z walki wręcz.

Pewna część polskich olimpijczyków (w sumie 41 osób) przyjęła w czasie wojny postawę bierną, starając się przeżyć, zapewnić sobie i swoim rodzinom środki utrzymania w skrajnie niekorzystnych okolicznościach. Biegacz narciarski Franciszek Bujak podczas wojny pracował w fabryce nart w Zakopanem⁴², piłkarz Wawrzyniec Cyl pracował jako robotnik w warsztatach samochodowych w Łodzi⁴³, lekkoatleta Julian Łukasiewicz był robotnikiem w łódzkiej elektrowni⁴⁴, lekkoatleta Stefan Ołdak pracował jako konduktor⁴⁵. Wioślarz Roger Verey, mimo że był zmobilizowany, przez kilka tygodni we wrześniu 1939 r. bezskutecznie poszukiwał swojej jednostki. Okupację przeżył w Krakowie, pracując jako tramwajarz⁴⁶. Na granicy dozwolonego i niedozwolonego działał żeglarz Juliusz Sieradzki, który w czasie wojny prowadził zakład szkutniczy i przystań żeglarską na Wiśle⁴⁷. Okupacji nie przeżył dawny kolarz Tomasz Stankiewicz,

38 Z. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 270; A. Pawlak, *Olimpijczycy*, s. 166–167.

39 S. Chemicz, *Piłka nożna w okupowanym Krakowie*, Kraków 1982, s. 62; R. Wryk, *Olimpijczycy Drugiej Rzeczypospolitej*, s. 177–178.

40 Z. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 281; W. Półchłopek, *Wychowanie fizyczne i sport żołnierzy polskich w obozach jenieckich Wehrmachtu i NKWD (1939–1945)*, Opole 2002, s. 110, 121–123; R. Wryk, *Olimpijczycy Drugiej Rzeczypospolitej*, s. 445–448.

41 K. Toporowicz, *Kazimierz Laskowski (1899–1961)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 16, Wrocław 1971, s. 529–530; R. Wryk, *Sport olimpijski w Polsce*, s. 218–221.

42 Z. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 165; A. Pawlak, *Olimpijczycy*, s. 42; A. Więcek, *Mistrzostwa Polski w narciarstwie klasycznym i alpejskim 1920–2013*, Zamość 2014, s. 13–16.

43 A. Bogusz, *Łódzcy olimpijczycy 1924–1992*, Łódź 1992, s. 36–37; Z. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 173; A. Pawlak, *Olimpijczycy*, s. 51.

44 Z. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 262; A. Pawlak, *Olimpijczycy*, s. 157.

45 Z. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 288; A. Pawlak, *Olimpijczycy*, s. 189.

46 Z. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 357; A. Pawlak, *Olimpijczycy*, s. 274; W. Lipniacki, A. Miller, *Od Aten do Melbourne 1896–1956*, Warszawa 1957, s. 164.

47 W. Głowacki, *Dzieje żeglarstwa polskiego*, Gdańsk 1989; Z. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 318–319.

pracownik branży samochodowej i handlu, aresztowany przypadkowo w 1940 r., był więziony na Pawiaku i rozstrzelany w Palmirach⁴⁸. Kajakarz Marian Kozłowski, pracownik fizyczny poznańskiego magistratu, został wywieziony na roboty przymusowe w głąb Niemiec, gdzie w 1943 r. zginął podczas alianckiego bombardowania⁴⁹. O niektórych sportowcach wiadomo niewiele, oprócz miejsca zamieszkania: kolarz Wiktor Hoeschman okupację przeżył prawdopodobnie w Krakowie⁵⁰, pływaczka Róża Kajzer mieszkała w Nikiszowcu⁵¹, wówczas robotniczym przedmieściu Katowic, szermierz Antoni Sobik w czasie okupacji mieszkał prawdopodobnie w Chorzowie⁵². Niektórzy z uczestników igrzysk (7 osób) od dawna przebywali poza granicami kraju i ich bliższe losy są nieznane. Bokser Adam Świtek od 1930 r. mieszkał we Francji⁵³, łyżwiarz Leon Jucewicz od 1928 r. w Brazylii⁵⁴. Karola Szenajcha wybuch drugiej wojny światowej zastał na statku, którym wracał do kraju z Nowego Jorku. Statek został zawrócony do Montrealu, a podróżujący nim inżynier i hokeista spędził czas wojny w Kanadzie⁵⁵. Natomiast mistrzyni olimpijska z Los Angeles, Stanisława Walasiewicz, mieszkała przez cały ten czas w USA⁵⁶. Szermierz Antoni Franz w latach 1939–1945 przebywał na Węgrzech, gdzie uczył szermierki⁵⁷.

Oprócz olimpijczyków heroicznych, niezbyt licznych mało lub wcale niezaangażowanych czy tych, których bliższe losy pozostają trudne do ustalenia, była także niewielka grupa polskich olimpijczyków, która poszła na daleko idące

48 Z. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 330; A. Pawlak, *Olimpijczycy*, s. 240.

49 Z. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 240; B. Tuszyński, *Księga sportowców polskich*, s. 142.

50 Z. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 208; A. Pawlak, *Olimpijczycy*, s. 94.

51 Z. Głuszek, *Polscy olimpijczycy*, s. 233; R. Wryk, *Olimpijczycy Drugiej Rzeczypospolitej*, s. 271–272.

52 M. Łuczak, *Szermierka w Polsce*, s. 27, 34, 60–62; R. Wryk, *Sport olimpijski w Polsce*, s. 345–347.

53 Z. Głuszek, *Polscy olimpijczycy*, s. 412.

54 Z. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 217.

55 R. Wryk, *Sport olimpijski w Polsce*, s. 376–377; B. Tuszyński, *Polscy olimpijczycy XX wieku (1924–2000)*, t. 2: N–Ż, Wrocław 2004, s. 256.

56 Z. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 359; A. Pawlak, *Olimpijczycy*, s. 276.

57 M. Łuczak, *Szermierka w Polsce*, s. 27–28; R. Wryk, *Olimpijczycy Drugiej Rzeczypospolitej*, s. 216.

ustępstwa wobec okupanta sowieckiego lub niemieckiego, rzadko dobrowolnie, częściej pod przymusem. Za kolaborację można uznać zarówno działania polityczne, jak też służbę w wojsku lub udział w rozgrywkach sportowych państwa okupanta. W latach 1939–1945 w różne formy kolaboracji z hitlerowskimi Niemcami było w różnym stopniu zaangażowanych czterestu polskich olimpijczyków: sześciu piłkarzy podpisało volkslistę i grało w ligach niemieckich, dziewięciu sportowców reprezentujących różne dyscypliny zostało wcielonych lub na ochotnika wstąpiło w szeregi Wehrmachtu (w kilku przypadkach były to te same osoby) – w czasie działań bojowych poległo dwóch: pływak Helmut Barysz⁵⁸ i bokser Jerzy Snoppek⁵⁹. Losy niektórych sportowców (przymusowych lub nie) kolaborantów były nieco bardziej zawiłe: Fryderyk (Fritz) Scherfke, który ostatni mecz w reprezentacji Polski rozegrał jako kapitan w 1938 r., późną jesienią następnego roku został wcielony do Wehrmachtu. W lutym 1940 r. mianowano go dyrektorem sekcji piłkarskiej Ministerstwa Sportu Kraju Warty, a w październiku tego samego roku stanął na czele Luftwaffen Sportverein Posen. Rzekomo miał udzielać pomocy aresztowanym dawnym polskim kolegom z Warty Poznań. W 1943 r. został zmobilizowany i wysłany do Jugosławii. Ranny, dostał się do brytyjskiej niewoli. Został z niej zwolniony w 1945 roku⁶⁰. Gerard Wodarz, jedna z legend piłkarskiego Chorzowa, wziął udział w kampanii wrześniowej, później został aresztowany. Uciekł z transportu do niemieckiego obozu. Po powrocie do rodzinnego miasta w latach 1939–1941 grał w lidze niemieckiej, w drużynie Bismarckhütte Sport Vereinigung, utworzonej w miejsce Ruchu Chorzów. W 1941 r. został wcielony do Wehrmachtu, w 1944 r. dostał się w Normandii do niewoli amerykańskiej. Po uwolnieniu trafił do Wojska Polskiego w Wielkiej Brytanii, a potem przez dwa sezony grał w angielskich i szkockich zespołach⁶¹. Pochodzący z Górnego Śląska piłkarz Wilhelm Góra po wybuchu wojny został

58 Z. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 153; B. Tuszyński, H. Kurzyński, *Leksykon olimpijczyków polskich. Od Chamonix i Paryża do Soczi 1924–2014*, Warszawa 2014, s. 758.

59 R. Wryk, *Sport olimpijski w Polsce*, s. 345; B. Tuszyński, *Polscy olimpijczycy*, s. 196.

60 D. Matelski, *Mniejszość niemiecka w Wielkopolsce w latach 1919–1939*, Poznań 1997, s. 307; T. Urban, *Schwarzer Adler, weißer Adler. Deutsche und polnische Fußballer im Räderwerk der Politik*, Getynga 2011, s. 74–75.

61 Z. Głuszek, *Polscy olimpijczycy*, s. 432; W. Krzystanek, D. Leśnikowski, *Chorzowscy olimpijczycy (1924–2014)*, Chorzów 2014, s. 15–38.

wciągnięty na volkslistę. Kontynuował karierę w Deutsche Turn-und Sportgemeinschaft Krakau. Powołany do Wehrmachtu walczył we Włoszech, gdzie dostał się w 1944 r. do alianckiej niewoli. Po uwolnieniu wstąpił do 2. Korpusu Polskiego, gdzie służył do początków 1946 roku⁶². Bardzo niechlubnie podczas wojny zachował się Andrzej Krzeptowski, reprezentant Polski w narciarstwie. W czasie okupacji aktywnie włączył się w kolaborację z Niemcami i tworzenie tzw. Goralenvolk, reprezentowanego od 1942 r. przez Komitet Góralski. Razem ze swoim wpływowym w regionie kuzynem Wacławem Krzeptowskim, przewodniczącym komitetu, wspierał tworzenie Legionu Góralskiego SS. AK wydała na niego wyrok śmierci, którego nie udało się wykonać. Zimą 1945 r. został aresztowany przez Urząd Bezpieczeństwa, połknął truciznę, którą rzekomo cały czas ukrywał w plombie. Zmarł w szpitalu w Krakowie, nie doczekawszy procesu członków komitetu⁶³. Innym skrajnym przykładem kolaboracji był Walter Turczyk, lekkoatleta niemieckiego pochodzenia. W czasie wojny przyjął obywatelstwo niemieckie jako Reichsdeutscher i służył w oddziałach SS⁶⁴.

Kolaboracja z okupantem sowieckim w latach 1939–1941, stała się w różnym stopniu, udziałem 6 polskich olimpijczyków i dotyczyła zazwyczaj działalności sportowej. Takie epizody mieli, między innymi, tak wybitni sportowcy jak piłkarz Wacław Kuchar czy lekkoatleta Kazimierz Kucharski, trenujący zawodników w sowieckim klubie Spartak Lwów, powstałym na miejscu dawnej Pogoni Lwów. W Spartaku i Dynamie Lwów występował także piłkarz Spirydion Albański, reprezentant Polski na igrzyskach w 1936 roku⁶⁵. Tragiczna była historia Romana Kantora, szermierza z Łodzi, pochodzenia żydowskiego, reprezentanta Polski na igrzyskach w Berlinie. Brał udział w kampanii wrześnieowej, po zakończeniu której schronił się we Lwowie. Reprezentował klub Spartak Lwów – w 1940 r. został mistrzem ZSRR w szpadzie. Po ataku Niemiec na ZSRR w czerwcu 1941 r. próbował uciec do Ameryki Południowej. Został aresztowany przez Gestapo

62 R. Wryk, *Olimpijczycy Drugiej Rzeczypospolitej*, s. 243.

63 Z. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 137; H. Jost, *Zakopane czasu okupacji*, Warszawa 1989, s. 119; A. Pawlak, *Olimpijczycy*, s. 244; R. Wryk, *Sport olimpijski w Polsce*, s. 194–195.

64 M. Rynkowski, *Od Adamczaka do Zasłony. Leksykon lekkoatletów polskich okresu międzywojennego. Mężczyźni*, Warszawa 2004, s. 224–225.

65 Z. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 147; A. Pawlak, *Olimpijczycy*, s. 21.

i zginął w obozie koncentracyjnym na Majdanku w 1943 roku⁶⁶. Trenerem piłkarskim we Lwowie w latach 1939–1941 był Leon Sperling, zastrzelony w getcie w grudniu 1941 r. przez gestapowca⁶⁷. Natomiast były kolarz, olimpijczyk z 1924 r., Jerzy Koszutski, już jako zawodowy muzyk koncertował ze swoim zespołem na początku lat czterdziestych XX w. w różnych miastach ZSRR⁶⁸.

Podczas drugiej wojny światowej życie straciło, w różnych okolicznościach, 45 polskich olimpijczyków. Losy tych, którzy przeżyli wojenny horror, ułożyły się bardzo różnie. O 41 osobach nie wiadomo prawie nic poza miejscem zamieszkania, 32 uprawiały jeszcze sport po wojnie (10 wystąpiło na igrzyskach w 1948 lub 1952), 90 osób pracowało tuż po wojnie lub po zakończeniu kariery jako sędziowie lub trenerzy. 46 osób po zakończeniu aktywnej kariery lub zaraz po wojnie nie angażowało się już w żadne działania związane ze sportem wyczynowym, 5 osób trafiło do polskich więzień lub sowieckich obozów, 2 inne z „powodów politycznych” zostały na pewien czas odsunięte od obowiązków zawodowych, 43 osoby pozostały po wojnie za granicą lub wyjechały na emigrację. Losy tych sportowców były smutnym pomostem między latami wojny a czasem wprowadzania nowych komunistycznych porządków w kraju, z którymi znaczna część przedwojennych przedstawicieli sportowej elity nie mogła się pogodzić, a część ułożyła sobie ponadto życie rodzinne i zawodowe na obczyźnie. W sumie 168 przedwojennych olimpijczyków pozostawało lub powróciło do kraju i tu zmarło⁶⁹. Tragiczny wojenno-powojenny los stał się udziałem olimpijczyka Stanisława Kłosowicza, jednego z czołowych polskich kolarzy szosowych międzywojnia. W czasie okupacji mieszkał w Radomiu i pracował jako tokarz. W 1941 r. wbrew własnej woli znalazł się w niemieckiej „wycieczce” do Katynia i był jednym ze świadków zbrodni katyńskiej. W 1945 r. został aresztowany przez Sowieców i wywieziony w głąb ZSRR. Gdy powrócił do kraju na początku lat pięćdziesiątych XX w., był już ciężko chory, zmarł w 1955 roku⁷⁰. Pięcioboista i oficer AK Franciszek Koprowski

66 Z. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 221; M. Łuczak, *Szermierka w Polsce*, s. 43; A. Pawlak, *Olimpijczycy*, s. 110.

67 J. Hałys, *Polska piłka nożna*, s. 910–911.

68 R. Wolański, *Leksykon polskiej muzyki rozrywkowej*, Warszawa 1995, s. 29.

69 R. Wryk, *Sport olimpijski w Polsce*, s. 23–450

70 A. Bogusz, *Łódzcy olimpijczycy*, s. 68; Z. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 229; A. Pawlak, *Olimpijczycy*, s. 119.

w lipcu 1945 r. został aresztowany przez NKWD i przez 18 miesięcy przebywał w więzieniu w Wilnie, a następnie w obozach w Ostaszku i Murmańsku. Do Polski powrócił w lipcu 1948 r., przez dwa lata był nauczycielem wychowania fizycznego, następnie trenerem szermierki i działaczem sportowym. W 1958 r., z powodów zdrowotnych, przeniósł się poza Warszawę i do końca życia prowadził gospodarstwo rolne⁷¹.

Powojenne losy wielu sportowców były często powikłane i trudne są do jednoznacznej oceny, między innymi z powodów „zdarzeń wojennych”. Lekkoatleta Teodor Bieregowej-Bieręgowski walczył we wrześniu 1939 r. w obronie Gdyni. Był ranny i został wzięty do niewoli. Podczas okupacji pracował w dziale telekomunikacyjnym stacji kolejowej. W sierpniu 1944 r. wstąpił na ochotnika do Ludowego Wojska Polskiego. Po ukończeniu Centralnej Szkoły Oficerów Polityczno-Wychowawczych w Lublinie otrzymał awans na podporucznika oraz skierowanie do Marynarki Wojennej. W lutym 1946 r. został zdemobilizowany, podjął pracę jako kucharz i steward okrętowy w Polskich Liniach Oceanicznych⁷². Wioślarz Jan Krenz-Mikołajczak, technik i inżynier budowlany, w 1943 r. został wywieziony przez Niemców do budowy umocnień na froncie wschodnim na Białorusi. Podczas odwrotu wojsk został „przejęty” przez Armię Czerwoną w Prusach Wschodnich i wywieziony do obozu pracy pod Leningradem. W 1946 r. uciekł z transportu i wrócił do Poznania, gdzie pracował jako inżynier architekt, trener i działacz sportowy⁷³. Wioślarz i żeglarz Henryk Fronczak, uczestnik kampanii wrześniowej, w latach 1939–1944 działał w konspiracji, wziął udział w powstaniu warszawskim. Budował także łodzie i prowadził kursy żeglarskie. Po 1945 r. pracował jako inżynier, działacz żeglarski i projektant rozwiązań technicznych w żeglarstwie, z przerwą w latach 1951–1956 „z powodów politycznych”⁷⁴. Wspomniany wcześniej olimpijczyk piłkarz Wilhelm Góra w 1946 r. przyjechał do Szczecina w poszukiwaniu pracy. Został aresztowany przez rosyjskie służby bezpieczeństwa, ale udało mu się zbiec

71 Z. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 233; A. Pawlak, *Olimpijczycy*, s. 124; J. Tucholski, *Cichociemni*, Warszawa 1989, s. 342.

72 H. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 157; H. Kurzyński, S. Pietkiewicz, M. Rynkowski, *Od Adamczaka do Zasłony. Leksykon lekkoatletów polskich okresu międzywojennego – mężczyźni*, Warszawa 2004, s. 24.

73 H. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 241; A. Pawlak, *Olimpijczycy*, s. 134.

74 R. Wryk, *Olimpijczycy Drugiej Rzeczypospolitej*, s. 219–221.

z więzienia. W tym samym roku wyjechał do Hesji w Niemczech, gdzie założył restaurację, którą prowadził do śmierci w 1975 roku⁷⁵. Losy innych sportowców, którzy po wojnie nie chcieli wracać do „Polski Ludowej” i pozostali na emigracji, układały się bardzo różnie. Włodzimierz Krygier, prawnik, piłkarz i hokeista, żołnierz Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie w latach 1945–1946 był oficerem łącznikowym w obozie repatriacyjnym w Koblencji, gdzie założył klub piłkarski „Polonia”. Później zamieszkał w Wielkiej Brytanii i pracował w brytyjskim wydawnictwie⁷⁶. Jerzy Skolimowski, po latach wojennej tułaczki, zamieszkał w Londynie, gdzie używał nazwiska George Skolly. Pracował jako architekt w Wielkiej Brytanii i Afryce Południowej. Był także projektantem cmentarza wojennego na Monte Cassino. Od 1950 r. był członkiem prestiżowego Society of British Industrial Art⁷⁷. Tadeusz Śliwak – lekkoatleta, olimpijczyk z 1936 r., po wybuchu wojny przedostał się do Francji, a stamtąd do Wielkiej Brytanii. Był pilotem w Dywizjonie 307 (Nocny Dywizjon „Lwowskich Puchaczy”). Po wojnie pozostał na emigracji. Początkowo pracował jako oblatywacz aparatów radarowych w Wielkiej Brytanii. W 1946 r. wyjechał do Argentyny, ukończył tam studium lingwistyczne i pracował jako tłumacz języka angielskiego, hiszpańskiego i polskiego. W 1951 r. wyjechał do Kanady, gdzie podjął studia inżynierskie w zakresie budowy silników lotniczych i samochodowych, ale nie ukończył ich i powrócił do pracy tłumacza⁷⁸. Jeździec Janusz Komorowski, olimpijczyk z Berlina, daleki krewny generała Tadeusza Bora-Komorowskiego, po wojnie przez wiele lat pracował jako instruktor jeździectwa i trener w Anglii i Argentynie. Do kraju powrócił kilka lat przed śmiercią. Był jednym z czterech sportowców olimpijczyków, którzy nawet na emigracji zajmowali się działalnością sportową⁷⁹, inni wrócili do swoich wyuczonych zawodów.

Losy tych, którzy zdecydowali się na powrót do kraju krótko po wojnie lub nie wyjechali, były bardziej zróżnicowane: niektórzy jeszcze przez kilka lub kilkanaście lat czynnie uprawiali sport wyczynowy, część poświęciła się trenowaniu,

75 Tamże, s. 243.

76 Z. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 243–244; A. Pawlak, *Olimpijczycy*, s. 136.

77 Z. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 321; A. Pawlak, *Olimpijczycy*, s. 230; R. Wryk, *Akademicki Związek Sportowy*, s. 268–269.

78 Z. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 347; A. Pawlak, *Olimpijczycy*, s. 260.

79 Z. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 231–232; W. Pruski, *Dzieje konkursów hipicznych w Polsce*, s. 304–306.

sędziowaniu, działała w strukturach związków sportowych. Olimpijczyk Czesław Foryś w czasach przedwojennych i powojennych był trenerem i działaczem Polskiego Związku Lekkiej Atletyki, w latach 1949–1965 był jego prezesem. Działał także w Polskim Komitecie Olimpijskim i Międzynarodowym Stowarzyszeniu Federacji Lekkoatletycznych (IAAF). Był także kierownikiem drużyny lekkoatletycznej i reprezentacji na zawodach różnej rangi w latach 1948–1964 i jednym z twórców Wunderteamu⁸⁰. Michał Matyas, piłkarski reprezentant Polski na igrzyskach w Berlinie, po repatriacji z terytorium Związku Sowieckiego, przez trzy sezony grał w Polonii Bytom. Następnie trenował czołowe drużyny kraju⁸¹ (Wisłę Kraków, Górnika Zabrze). Karol Hoffman, olimpijczyk z igrzysk w 1936 r., w czasie wojny utrzymywał się z pracy dozorca w fabryce. Sportową karierę zakończył w 1950 r., poświęcając się odtąd pracy naukowo-dydaktycznej na Akademii Wychowania Fizycznego w Poznaniu oraz karierze szkoleniowca (był m.in. trenerem kadry narodowej w skoku wzwyż i rzucie dyskiem). Przez wiele lat, aż do śmierci w 1971 r., prowadził też audycje w Polskim Radiu, propagując poranną gimnastykę⁸². Jadwiga Wajs-Marcinkiewicz, dwukrotna medalistka olimpijska, po zakończeniu kariery sportowej pracowała jako pedagog w Towarzystwie Przyjaciół Dzieci i działała w ruchu olimpijskim⁸³. Stanisław Marusarz, legenda skoków i ruchu oporu, po wojnie wystartował jeszcze w zimowych igrzyskach olimpijskich w Sankt Moritz w 1948 r. i w Oslo cztery lata później. Karierę wyczynową zakończył definitywnie w 1957 r., prowadził potem schronisko narciarskie w Tatrach, do końca życia cieszył się olbrzymim szacunkiem w kraju i za granicą – jako sportowiec i jako człowiek⁸⁴. Barwny powojenny życiorys miał, jeden z brązowych medalistów w wioślarstwie z 1928 r., Leon Birkholz. Walczył w kampanii wrześniowej, trafił do niewoli, po uwolnieniu, jeszcze w czasie okupacji pracował jako kasjer i robotnik. Po wojnie Birkholz pracował w różnych miejscach kraju, między innymi w Bydgoszczy, Szczecinie, Katowicach, Dusznikach-Zdroju –

80 Z. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 188; A. Pawlak, *Olimpijczycy*, s. 70.

81 Z. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 272–273; A. Pawlak, *Olimpijczycy*, s. 169–170.

82 Z. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 208; R. Wryk, *Sport olimpijski w Polsce*, s. 127–129.

83 Z. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 358; A. Pawlak, *Olimpijczycy*, s. 275–276.

84 Z. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 270; A. Pawlak, *Olimpijczycy*, s. 167; W. Szatkowski, *Od Marusarza do Małysza*, s. 46–52, 59–62, 65–73.

jako kasjer, urzędnik, robotnik, kontroler-rzeczoznawca, pracownik sanatorium i schroniska górskiego. W 1960 r. wstąpił do zgromadzenia Sercanów Białych i pozostał w zakonie do śmierci w 1968 roku⁸⁵. Do byłych olimpijczyków, którzy łączyli działalność sportową i pozasportową należał m.in. Witalis Ludwiczak, były hokeista, trener kadry hokeistów, działacz sportu akademickiego i równocześnie nauczyciel akademicki na Uniwersytecie Adama Mickiewicza w Poznaniu, od 1969 r. profesor zwyczajny prawa cywilnego⁸⁶. Janusz Kalbarczyk, panczenista i olimpijczyk z 1936 r., pracował przy odbudowie Warszawy jako architekt i projektant obiektów użyteczności publicznej, między innymi sportowych, oraz trener kolarski⁸⁷. Nic wspólnego ze sportem nie miał z kolei Józef Lange, kolarz, olimpijczyk z Paryża i zdobywca srebrnego medalu olimpijskiego. Po wojnie prowadził zakład garbarski, szkolenie psów myśliwskich i hodowlę gołębi⁸⁸. Podobnie było w przypadku wioślarza Franciszka Bronikowskiego, brązowego medalisty z 1928 r., który po 1945 r. pracował w fabryce mebli (ukończył Szkołę Rzemiosł Artystycznych), w Bydgoszczy, a po jej upaństwowieniu we własnym, prowadzonym mimo trudności ze strony władz, rodzinnym zakładzie meblarskim⁸⁹. Najdłużej żyjącym polskim przedwojennym olimpijczykiem był narciarz Marian Woyna-Orlewicz, który zmarł w Zakopanem w 2011 r. w wieku 98 lat⁹⁰.

Większość z polskich międzywojennych olimpijczyków może być traktowanych jako wzór postaw patriotycznych. Nie tylko reprezentowali nasz kraj na międzynarodowych zawodach i wykonywali swoje zawody, ale aktywnie walczyli w obronie swojej ojczyzny i na różnych frontach poza krajem, działali w konspiracji i za to trafiali do obozów i więzień. 39 olimpijczyków było przed wojną oficerami lub podoficerami służby czynnej – dla nich walka zbrojna i obrona kraju była naturalnym obowiązkiem, ale oprócz nich w różny sposób

85 Z. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 158; R. Kobendza, *Zarys 80-letniej działalności Polskiego Związku Towarzystw Wioślarskich*, Warszawa 2001, s. 54–55, 78, 159.

86 Z. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 260; A. Pawlak, *Olimpijczycy*, s. 155; R. Wryk, *Sportowy 1908–1939*, Poznań 1990, s. 155.

87 Z. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 219; A. Pawlak, *Olimpijczycy*, s. 108; R. Wryk, *Akademicki Związek Sportowy*, s. 288–291.

88 Z. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 254; A. Pawlak, *Olimpijczycy*, s. 148.

89 Z. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 163; A. Pawlak, *Olimpijczycy*, s. 39.

90 A. Pawlak, *Olimpijczycy*, s. 289; W. Szatkowski, *Od Marusarza do Małysza*, s. 92–97; R. Wryk, *Sport olimpijski w Polsce*, s. 431.

w działaniach na rzecz odzyskania wolności, zachowania tożsamości narodowej, ratowania życia innych ludzi działali także ci, którzy na co dzień byli robotnikami, lekarzami, nauczycielami, rolnikami czy rzemieślnikami. Wielu zginęło, podczas działań wojennych lub w egzekucjach, jako żołnierze, cywile, czasem przez przypadek. Niektórzy za swoje poświęcenie i bohaterstwo zostali docenieni, nagrodzeni odznaczeniami, inni trafili do komunistycznych więzień lub pozostawali zapomniani. Jedni po wojnie zupełnie usunęli się w cień i poświęcili zajęciom zupełnie niezwiązanym ze sportem, a inni odbudowywali polski sport i rozwijali myśl szkoleniową, niektórzy łączyli te aktywności. Sportowe sukcesy i patriotyczna postawa takich olimpijczyków jak Janusz Kusociński, Józef Noji, Stanisław Marusarz, Halina Konopacka, Eugeniusz Lokajski były i nadal mogą być inspiracją dla kolejnych pokoleń polskich sportowców. Także ci, o których mówi się mniej, mogą być przykładami postawy patriotycznej i sportowej. Byli wśród nich, między innymi, Zygmunt Siedlecki⁹¹ (lekkoatleta, uczestnik igrzysk w 1932 r., uczestnik kampanii wrześniowej i konspiracji, po wojnie trener i działacz sportowy, pierwszy powojenny selekcjoner polskich lekkoatletów), Jerzy Ustupski⁹² (wioślarz i narciarz, olimpijczyk z 1936 r., aktywny w AK, więziony przez Niemców, później telegrafista w Powstaniu Warszawskim, po wojnie burmistrz Zakopanego, dyrektor Centralnego Ośrodka Sportu, taternik, ratownik górski i działacz społeczny), Zdzisław Kasprzak (żołnierz AK, nauczyciel tajnego nauczania, po odmowie podpisania volkslisty ukrywający się pod fałszywym nazwiskiem Jan Grzesik, po zakończeniu kariery sportowej w 1946 r., pracujący jako inżynier, a także trener-instruktor piłki ręcznej, siatkówki i koszykówki), Zygmunt Weiss⁹³ (lekkoatleta reprezentujący Polskę na igrzyskach w latach 1924 i 1928, uczestnik kampanii wrześniowej, jeńiec oflagów, organizator życia sportowego, wydawca gazety o tematyce sportowej, w latach 1945–1946 pracownik referatu wychowania fizycznego przy Pierwszej Dywizji Pancerniej, od 1947 r., już w Polsce, dziennikarz sportowy, zmarły podczas obsługi kolarskiego Wyścigu Dookoła Austrii) czy rotmistrz Henryk Leliwa-Roycewicz⁹⁴

91 Z. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 318; A. Pawlak, *Olimpijczycy*, s. 226.

92 Z. Głuszek, *Leksykon polskich olimpijczyków*, s. 357; A. Pawlak, *Olimpijczycy*, s. 273; R. Wryk, *Akademicki Związek Sportowy*, s. 268–270.

93 R. Wryk, *Sport olimpijski w Polsce*, s. 413–416.

94 C. Leżeński, L. Kukawski, *O kawalerii polskiej XX wieku*, s. 66; A. Pawlak, *Olimpijczycy*, s. 150.

(uczestnik kampanii wrześniowej, który dostał się do sowieckiej niewoli, uciekł z niej w przebraniu, przedostał się do Warszawy, działał w AK, w Powstaniu Warszawskim dowodził jednym z batalionów, po wojnie przez 5 lat pracował jako inspektor hodowli koni, kolejne 7 lat spędził w komunistycznym więzieniu, a następnie pracował jako trener i rzeczoznawca koni).

Głośni i cisi bohaterowie, także ci, o których nie można było dużo mówić w czasach PRL (zamordowani w Katyniu, wielu emigrantów), to także w dzisiejszej, tak bardzo innej rzeczywistości, postaci warte naśladowania. Ich biografie to fascynujące przykłady poświęcenia dla sportu i dla wolności – to jakże chlubna kontynuacja starogreckiej tradycji olimpijskiej zawierająca się w słynnych słowach „*Kalos kagathos*”⁹⁵.

Streszczenie: Sport jako forma zorganizowanej rywalizacji od wieków jest nieodłączną częścią kultury w różnych cywilizacjach. Tak było również w Polsce od XIX w., kiedy pod zaborami zaczęły pojawiać się pierwsze stowarzyszenia i kluby sportowe. Sportowcy nie tylko promowali rozwój fizyczny i ducha rywalizacji wśród młodych ludzi, ale także kształtowali postawy patriotyczne. W Polsce, która odzyskała niepodległość po pierwszej wojnie światowej, sport stał się jedną z najpopularniejszych niekomercyjnych dziedzin życia, jednocząc różne środowiska, dostarczając emocji i przynosząc wiele sukcesów. Kulminacją kariery wielu sportowców był udział w igrzyskach olimpijskich, uważanych za największe święto sportów wyczynowych na świecie. Polscy przedstawiciele (ogółem 288) brali udział w ośmiu igrzyskach w okresie międzywojennym. Druga wojna światowa stała się czasem wielkiego patriotyzmu polskich sportowców olimpijskich. Zdecydowana większość z nich wykazała się godnością i odwagą, nierzadko poświęcając własne życie: w bitwach na różnych frontach, w ruchu oporu, w podziemiu, w obozach zagłady i egzekucji. Niektórzy z nich przeniesli się z dala od okupowanej Polski z powodu wojny, inni pozostali na wygnaniu do końca życia. Niektórzy polscy sportowcy olimpijscy współpracowali z okupantami niemieckimi i sowieckimi (zwykle pod przymusem). Sportowcy często też służyli ojczyźnie po wojnie ze względu na swoje doświadczenia wojenne.

Słowa kluczowe: polscy olimpijczycy, II wojna światowa, patriotyzm, Janusz Kusociński, Józef Noji, Stanisław Marusarz, Halina Konopacka, Eugeniusz Lokajski.

95 W antycznej Grecji *kalokagathia* oznaczała doskonałość fizyczną i duchową (moralną), *kalos kai agathos* oznaczało dosłownie piękny i dobry (szlachetny). S. Kot, *Historia wychowania*, Warszawa 1996, s. 30; S. G. Miller, *Starożytni olimpijczycy*, s. 233.

Bibliografia

- Bogusz A., *Łódzcy olimpijczycy 1924–1992*, Łódź 1992.
- Chemicz S., *Piłka nożna w okupowanym Krakowie*, Kraków 1982.
- Chwalba A., *Historia powszechna. Wiek XIX*, Warszawa 2009.
- Davies N., *Europa. Rozprawa historyka z historią*, tłum. E. Tabakowska, Kraków 1998.
- Gaj J., Hądzelek K., *Dzieje kultury fizycznej w Polsce*, Poznań 1997.
- Gawkowski R., *Encyklopedia klubów sportowych Warszawy i jej najbliższych okolic w latach 1918–1939*, Warszawa 2007.
- Gawlikowski S., *Arcymistrzowie. Złota era polskich szachów*, Warszawa 2016.
- Głaz A., Lipski J. i in., *Historia polskich zapasów 1922–2012*, Warszawa 2012.
- Głowacki W., *Dzieje żeglarstwa polskiego*, Gdańsk 1989.
- Głuszek Z., *Leksykon polskich olimpijczyków 1924–1998*, Warszawa 1999.
- Głuszek Z., *Polscy olimpijczycy 1924–1984*, Warszawa 1988.
- Gowarzewski A., *Mistrzostwa Polski. Ludzie (1918–1939). 100 lat prawdziwej historii*, Katowice 2017.
- Grant M., *Gladiatorzy*, Łódź 1987.
- Hałys J., *Polska piłka nożna*, Kraków 1980.
- Hądzelek K., *Wychowanie fizyczne i sport na ziemiach polskich przed odzyskaniem niepodległości*, „Wychowanie Fizyczne i Sport”, 1993, nr 4, s. 5–13.
- Jastrzębski W., *Historia kultury fizycznej*, Bydgoszcz 2005.
- Jędrzejowska J., Gryzewski K., *Urodziłam się na korcie*, Warszawa 1971.
- Jost H., *Zakopane czasu okupacji*, Warszawa 1989.
- Jurga T., *Obrona Polski 1939*, Warszawa 1990.
- Kobendza R., *Zarys 80-letniej działalności Polskiego Związku Towarzystw Wioślarskich*, Warszawa 2001.
- Konieczny J., Malinowski T., *Mała encyklopedia lotników polskich*, t. 1, Warszawa 1983.
- Korab-Żebryk R., *Franciszek Koprowski*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 14, red. E. Rostworowski, Wrocław 1969, s. 23–25.
- Kot S., *Historia wychowania. Od starożytnej Grecji do połowy wieku XVIII*, wyd. 3, Warszawa 1996.
- Kowieska U., *Działalność związków zawodowych w dziedzinie kultury fizycznej w okresie II Rzeczypospolitej*, „Wychowanie Fizyczne i Sport”, 1993, nr 4, s. 159–179.
- Krzystanek W., Leśnikowski D., *Chorzowscy olimpijczycy (1924–2014)*, Chorzów 2014.
- Kunert A. K., *Słownik biograficzny konspiracji warszawskiej 1939–1945*, t. 1, Warszawa 1987.
- Kurzyński H., Pietkiewicz S., Rynkowski M., *Od Adamczaka do Zastony. Leksykon lekkoatletów polskich okresu międzywojennego – mężczyźni*, Warszawa 2004.
- Kurzyński I., *Boks polski. Tysiąc wspaniałych*, t. 2, Warszawa 2004.
- Leżeński C., Kukawski L., *O kawalerii polskiej XX wieku*, Wrocław 1991.
- Lipniacki W., Miller A., *Od Aten do Melbourne 1896–1956*, Warszawa 1957.

- Lipoński W., *Historia sportu*, Warszawa 2012.
- Lipoński W., *Sport, w: Polska na tle procesów rozwojowych Europy w XX wieku*, red. S. Sierpowski, Poznań 2002, s. 202–228.
- Łuczak M., *Szermierka w Polsce w latach 1945–1989*, Poznań 2002.
- Mała encyklopedia sportu*, red. K. Handzelek, t. 1: A–K, Warszawa 1984.
- Małolepszy E., *Polityka władz II Rzeczypospolitej wobec wychowania fizycznego i sportu na wsi*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie”, Seria: Kultura Fizyczna, 6 (2005) s. 57–65.
- Matelski D., *Mniejszość niemiecka w Wielkopolsce w latach 1919–1939*, Poznań 1997.
- Matyja D., *Encyklopedia gwiazd polskiego sportu*, Warszawa 2011.
- Miller S. G., *Starożytni olimpijczycy*, tłum. I. Żółkowska, Warszawa 2006.
- Mrocza L., *Społeczne aspekty rozwoju kultury fizycznej w Galicji*, „Wychowanie Fizyczne i Sport”, 1997, nr 3, s. 102–113.
- Olszewski T., *Bronisław Czech (1908–1944) – ponadczasowy wzór człowieka i sportowca*, „Kultura Fizyczna” 2005, nr 1–2, s. 6–9.
- Paryski W. H., *Stanisław Marusarz*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 20, Warszawa–Kraków 1975, s. 91.
- Pawlak A., *Biograficzny konterfekt polskiego olimpijczyka*, w: *Logos i etos polskiego olimpizmu*, red. J. Lipiec, Kraków 1994, s. 593–598.
- Pawlak A., *Olimpijczycy – polscy sportowcy w latach 1924–1998*, Kraków 2000.
- Pawluczuk Z., *Rola ruchu sokolskiego w powstaniu harcerstwa na ziemiach polskich*, „Prace Naukowe Akademii im. J. Długosza w Częstochowie”, Seria: Kultura Fizyczna, 9 (2010) z. 9, s. 25–41.
- Ponczek M., *Geneza i rozwój Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Zagłębiu Dąbrowskim 1905–1935*, Katowice 1992.
- Powidzki T., *Sokół Wielkopolski w dążeniu do niepodległości. Z dziejów Związku Sokolów Polskich w Państwie Niemieckim*, Poznań 1934, s. 26–35.
- Półchłopek W., *Wychowanie fizyczne i sport żołnierzy polskich w obozach jenieckich Wehrmachtu i NKWD (1939–1945)*, Opole 2002.
- Pruski W., *Dzieje konkursów hipicznych w Polsce*, Warszawa 1982.
- Rechowicz H., *Wewnętrzne i międzynarodowe znaczenie uczestnictwa Polski w igrzyskach olimpijskich*, w: *Logos i etos polskiego olimpizmu*, red. J. Lipiec, Kraków 1994, s. 449–456.
- Rojek W., *Odyseja skarbu Rzeczypospolitej. Losy złota Banku Polskiego 1939–1950*, Kraków 2000.
- Rynkowski M., *Od Adamczaka do Zasłony. Leksykon lekkoatletów polskich okresu międzywojennego. Mężczyźni*, Warszawa 2004, s. 224–225.
- Słoniewski M., *Zarys działalności polskiego ruchu olimpijskiego w latach 1919–1939*, Warszawa 1990.
- Snoch B., *Górnośląski leksykon biograficzny. Suplement do wydania drugiego*, Katowice 2006.

- Stępiński W., *Chwała olimpijczykom 1939–1945*, Warszawa 1968.
- Szatkowski W., *Od Marusarza do Małysza 1923–2002*, Kraków 2004, s. 52–58.
- Szymański L., *Sport w polityce II Rzeczypospolitej, w: Logos i etos polskiego olimpizmu*, red. J. Lipiec, Kraków 1994, s. 489–498.
- Toporowicz K., *Eugeniusz Lokajski*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 17, red. E. Rostrowski, Wrocław 1972, s. 532–533.
- Toporowicz K., *Janusz Kusociński*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 16, red. E. Rostrowski, Wrocław 1971, s. 301–302.
- Toporowicz K., *Kazimierz Laskowski (1899–1961)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 16, Wrocław 1971, s. 529–530.
- Tucholski J., *Cichociemni*, Warszawa 1989.
- Tuszyński B., *Księga sportowców polskich ofiar II wojny światowej 1939–1945*, Warszawa 1999.
- Tuszyński B., Kurzyński H., *Od Chamonix do Vancouver. Leksykon olimpijczyków polskich 1924–2010*, Warszawa 2010.
- Tuszyński B., *Pierwszy medal dla Polski*, w: *Poczet olimpijczyków polskich*, Warszawa 1984, z. 1, s. 15–24.
- Tuszyński B., *Polscy olimpijczycy XX wieku (1924–2000)*, t. 2; N–Ż, Wrocław 2004.
- Tuszyński B., *Przerwany bieg. Sportowcy z Kozielska, Ostaszkowa i Starobielska*, Warszawa 1993.
- Tuszyński B., *Za cenę życia. Sport Polski Walczącej 1939–1945*, Warszawa 2006.
- Urban T., *Schwarzer Adler, weißer Adler. Deutsche und polnische Fußballer im Räderwerk der Politik*, Getynga 2011.
- Więcek A., *Mistrzostwa Polski w narciarstwie klasycznym i alpejskim 1920–2013*, Zamość 2014.
- Wiśniewska M., *Związek Strzelecki (1910–1939)*, Warszawa 2010.
- Wolański R., *Leksykon polskiej muzyki rozrywkowej*, Warszawa 1995.
- Wryk R., *Akademicki Związek Sportowy 1908–1939*, Poznań 1990.
- Wryk R., *Olimpijczycy Drugiej Rzeczypospolitej*, Poznań 2015.
- Wryk R., *Sport olimpijski w Polsce 1919–1939. Biogramy olimpijczyków*, Poznań 2006.
- Wryk R., *Szymczyk Franciszek Ksawery (1892–1976)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 50, red. A. Romanowski, Warszawa-Kraków 2015, s. 229–230.
- Zaborniak S., Pezdan I., Rejman A., *Kultura fizyczna w środowisku żydowskim na świecie i w Polsce w latach 1896–1949*, w: *Miscellanea z dziejów kultury fizycznej*, red. A. Nowakowski i S. Zaborniak, Rzeszów 2003, s. 52–68.
- Zarys historii sportu w Polsce 1867–1997*, red. J. Gaj, B. Woltmann, Gorzów Wielkopolski 1999.